

Δημόσια Λουτρά. Χαλκογραφία του Saint Sauveur, 18ος αι.

Τα «Λουτρά» της Αθήνας

Τα «Λουτρά» ήταν γνωστά στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο ήδη από την προϊστορική περίοδο. Στους ιστορικούς χρόνους συναντάμε λουτρά σε ανάκτορα και κατοικίες. Δημόσια όμως λουτρά, με παροχή ζεστού νερού σε θερμαινόμενο χώρο, πρωτοεμφανίζονται στους κλασικούς χρόνους.

Στη διάταξή τους υπάρχουν από αυτή την εποχή οι τρεις βασικοί χώροι, που εξελίσσονται αργότερα στις μεγάλες λουτρικές εγκαταστάσεις των ρωμαϊκών συγκροτήμάτων. Ένας χώρος ορθογώνιος με δεξαμενή νερού για τα ψυχρά λουτρά, ένας δεύτερος κυκλικός (το κυκλικό σχήμα είναι χαρακτηριστικό σε χώρους λουτρών), για τα χλιαρά, και ένας τρίτος, επίσης κυκλικός, για τα θερμά. Πολλά από τα στοιχεία που η τεχνική τους τελειοποιείται και η εφαρμογή τους γενικεύεται τη ρωμαϊκή εποχή, όπως τα υπόκαυστα, έχουν τις ρίζες τους στην ελληνιστική αρχιτεκτονική.

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, Μαργαρίτα Γραφάκου
Αρχιτέκτονες

Κυκλικά κτήρια, που πιθανότατα ταυτίζονται με λουτρά, βρέθηκαν στην Αθήνα έων από τις πύλες (Διπύλου, πύλη Διοχάρους, Ιτώνιαι πύλαι). Στοιχεία πάντως για τη χωροθέτηση των λουτρών στην πόλη δεν έχουμε ούτε για την κλασική περίοδο ούτε για την ελληνιστική που ακολούθει. Ίσως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι η συχνή φοίτηση στα βαλανέα, εκτός από εκείνα που ήταν προσαρτημένα στα γυμνάσια, εθεωρείτο στην Αθήνα του 4ου π.Χ. αιώνα ένδειξη τρυφηλότητας και για το λόγο αυτού η λειτουργία παρόμιους εγκαταστάσεων μέσα στην πόλη ήταν απαγορευμένη.

Περισσότερα στοιχεία είναι γνωστά για τους ρωμαϊκούς χρόνους. «Βαλανεία», λουτρά, της περιόδου αυτής βρέθηκαν κάτω από το ναό της Σωτείρας Νικοδήμου, στην οδό Φιλελλήνων, στο χώρο μπροστά από τη Βουλή (παλιά Ανάκτορα), κοντά στο Ολυμπείο και δυτικά του Αρείου Πάγου. Μετά την επιδρομή των Ερούλων το 287 μ.Χ., η Αθήνα μετατρέπεται σε άμφορο σφρό ερειπίων. Η πόλη δεν αποτελεί πια πάρα το ένα δέκατο της παλιάς. Η φήμη όμως

των σχολών και των πνευματικών ιδρυμάτων της συντελεί στη νέα ανάπτυξη της πόλης γύρω στον 4ο αι. Η συμβολή των Βυζαντινών αυτοκρατόρων στη φάση αυτή είναι σημαντική. Γρήγορα η πόλη επεκτείνεται και καταλαμβάνει την παλιά της έκταση. Γύρω από τον Άρειο Πάγο κτίζονται πολλά ιδιωτικά εκπαιδευτήρια. Σημαντική θέση στη φοιτητική ζωή κατέχουν τα λουτρά. Τα παλιά βαλανέα ανακαίνιζονται και ιδρύονται νέα. Μεγάλο λουτρό, «το Βασιλικό», αναφέρεται στο χώρο της αγοράς, όπου μάλιστα «τὸν μέγαν Βασιλείον διὰ πατάγων φοβεῖσθαι θήλησαν»¹.

Η τελευταία αυτή αναλαμπή της αθηναϊκής δόξας τελειώνει στα χρόνια του Ιουστινιανού με την απαγόρευση της λειτουργίας των φιλοσοφικών σχολών. Η Αθήνα ουρρικούνται και μετατρέπεται σε απλή επαρχία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1204-1456), που ακολουθεί, τα λίγα συγκεντρωμένα σπίτια μέσα στο υστερορωμαϊκό τείχος και μία μικρή έκταση στο Ριζόκαστρο ελάχιστα θυμίζουν την Αθήνα των κλασικών και ρωμαϊκών

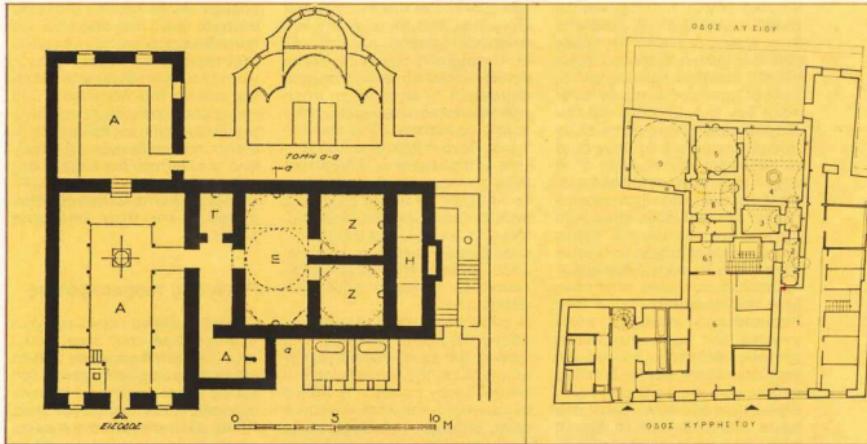
χρόνων. Ανάμεσα στα ελάχιστα στοιχεία όμως που σώζονται για την καθημερινή ζωή των Αθηναίων στην περίοδο αυτή είναι ο θρύλος για «τὸ λουτρὸν τοῦ Δουκός», νότια της πόλης του Αδριανού, που χρησιμοποιούσε τα νερά της «εννέακρονού πηγῆς τῆς Καλλιρρόης», θρύλος που αποδεικνύει ότι η συνήθεια του λουτρού δεν έσβησε στα χρόνια της φραγκικής κατοχής. Τα δημόσια άλλωστε λουτρά δεν ήταν άγνωστα και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Περίοδος τουρκοκρατίας

Το 1456 η Αθήνα περνά ειρηνικά από τους Φράγκους στους Τούρκους. Τα λουτρά αποκτούν μια νέα άνθιση τόσο ως χώροι υγειεινής όσο και ως χώροι κοινωνικής συναντοροφής, για άντρες και γυναικες. Για τις τελευταίες μάλιστα είναι και ο μοναδικός τόπος, εκτός από τα συγγενικά σπίτια, όπου επιτρέποταν να πηγαίνουν. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, δεν υπήρχαν στην Αθήνα ξεχωριστά αντρικά και γυναικεία λουτρά, αλλά βάρδοι. Έτσι το πρώι, μέχρι τις 2, τα χαμάμ

Το ρολόι του Κουρκούτου (Πύργος Ανέμων) και τα σπίτια της περιοχής. Στο βάθος διακρίνεται το μεγάλο λουτρό (γύρω στα 1870).
Φωτ. αρχ. Μουσ. Μπενάκη.

Το λουτρό του Ρωδακού, όπως οισάζονταν στα μέσα του 18ου αι. (Waldeheim 1847). Αποδυτήρια, Β προθάλαμος, Γ βοηθητικός χώρος, Δ αποχωρητήριο, Ε χιλιάρδος χώρος, Ζ θερμός χώρος, Η λεβητοστάσιο, Θ αυλή.

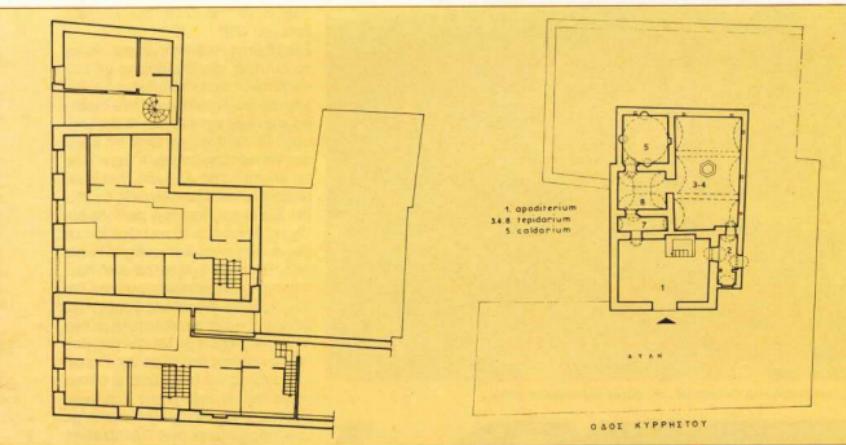
Λουτρό της οδού Κυρρήτου. Κάτοψη ιασείου, σημεράνων της τουρκοκρατίας.

ήταν ανοικτά για τις γυναίκες. Από τις 2-3 λειτουργούσαν για τους άνδρες, και από τις 5 και ύστερα άρχισε μία τρίτη γυναικεία βάρδια. Ήώρα της αλλαγής ανακοινώνοταν από τους λουτράρηδες που χτύπαναν δύναταν τα τάσια.

Όπως χαρακτηριστικά παραπηρεί ο φίλος του λόρδου Βύρωνα Hobhouse, «δόλοι οι λαοί της Ανατολής χρησιμοποιούν πολύ συχνά τα δημόσια λουτρά: οι διντές κάποιες ώρες της ήμερας και οι γυναίκες κάποιες όλες», κα τούτο όχι τόσο για λόγους καθαριότητας, αλλά γιατί βρίσκουν μια ιδιαίτερη απόλαυση πέφτουν σ'ένα είδος χαύνωσης έπαλωμένοι μέσα στους ατμούς και δεχόμενοι τις περιποίσεις των λουτράρηδων· και καταλήγει ότι «τά λουτρά είναι τό καφενείο της άνατολής». Αν η παρατήρηση αυτή αληθεύει για τους άντρες, για τις γυναίκες, που το καφενείο στις συντηρητικές κοινωνίες ήταν αυστοτράπαγορεμένο, το λουτρό ήταν ο χώρος που ήταν κάλπιτε μία ακόμα πιο σύνθετη λειτουργία. Ψυχαγωγία, κοινωνική συναντορφή, κουτσομπολίο, επίδειξη. Τόσο στα χρόνια της τουρκοκρατίας, αλλά και αργότερα, το λουτρό ήταν ο κατ' εξοχήν τόπος όπου οι

Αθηναίες συγκεντρωνόντουσαν, γελούσαν και πειραζόντουσαν πίνοντας αναψυκτικά, τρώγοντας καταΐφια, παίζοντας κιλάρια, μαντολίνο, σύτι και τραγουδώντας. Ο γνωστός Τούρκος ζωγράφος Εβλιά Τσελεμπή, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1667, γράφει: «Σ' αυτήν την πόλη, κανένας δέν είδε ποτέ μουσουλμάνες και χριστιανές να βγαίνουν στην άγορα ή σέ δάλλους δρόμους την ήμέρα. Μετά την δύση θώμας, χιλιάδες γυναικες βγαίνουν με φανάρια και πηγαίνουν σε σπίτια και χαμάφα δημούς διασκεδάζουν ώς το πρώιο². Εκατό πλην περίπου αργότερα, η λαϊδή Cravini, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1786, και η λαϊδή 'Ελγιν, η γυναίκα του περίφημου λόρδου 'Ελγιν που ήρθε στην πόλη το 1802, αναφέρουν ότι Τουρκάλες και Ελλήνιδες λουζόντουσαν μαζί³. Το λουτρό αποτελεί τη μεγαλύτερη διασκέδαση των γυναικών⁴ εκεί προνύμον πάνω από πέντε ώρες. «Δέν θυμάμαι νά είδα ποτέ τόσο παχύσαρκα κοριά. Ντύνονταν μέ πολλή χάρη και φιλαρέσκεια. Μερικές είχαν τελειώσει το μπάνιο τους κι έβαφαν τά βλέφαρά τους μαύρα χρησιμοποιώντας μια χρώστη μαύρη καρφίτσα», γράφει η λαϊδή Cravini. Και η λαϊδή 'Ελγιν συμπλη-

ρώνει: «Άυτό πού έβλεπα ξεπερνούσε κάθε προσδοκία... Υπήρχαν έκει 300-400 γυναίκες, έλληνίδες και τουρκάλες: χορεύτριες, τραγουδίστριες, γυναίκες πού έπαιζαν ντέφι». Η επίσκεψη στο λουτρό αποτελούσε για τις Αθηναίες της τουρκοκρατίας μία από τις σημαντικότερες ιεροτελεστίες. Τρία ήταν τα πανηγυρικά λουσιάματα στη ζωή μιας Αθηναίας. Το πρώτο, τότε από την παιδική ηλικία περνούσε στην ήβη, το δεύτερο της μελλοντικής και το τρίτο αμέων μετά το γάμο. Τα «λουτρίκια» ή «λουτρικά», το σύνολο δηλαδή των αντικειμένων που χρησιμοποιούσε η νύφη στο λουτρό, αναφέρονται συχνά στις προγραμματικές δωρεές του γαμπρού στη νύφη και στα προκούστωφα, ηδη από τους βυζαντινούς χρόνους. «Έξι μεγάλοι λινοί μαχραμάδες (πετσέτες), τέσσερις για το λουτρό και δύο που χρησιμοποιούσαν σαν σεντόνια μετά από αυτό, μια λουτρομπόλια (πουκαμίσα), κεντημένη με μετάξι και χρυσοκλωστή, ένα τάσι, ορεχιάλικνα συνιθών αλλά πολλές φορές και ασημένιο ή ακόμα και χρυσό, και τα ειδικά ζύλινα τσόκαρα που έπλουτα σκαλιστό ή στολισμένο με σιντέφι αποτελούσαν «ένα τακίμι (σύνολο) λουτρίκια».

νή κατάσταση. Λουτρό της οδού Κυρρήστου. Κάτοψη ορόφου, σημερινή κατάσταση. Λουτρό της οδού Κυρρήστου. Πιθανή κάτοψη των

Οι κοινωνικές διακρίσεις ήταν ιδιαίτερα αισθητές στο χώρο του λουτρού. Οι φιλονικές για την κοινωνική πρωτοκαθεδρία και οι συμπλοκές, με όπλα τα τάσια και τα τσόκαρα, δεν ήταν σπάνιες μεταξύ των Αθηναίων των κατώτερων και ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Θα πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι, εκτός από χώροι συναντοστροφής και υγιεινής, στα λουτρά ερχόντωναν πολλοί και για θεραπευτικούς σκοπούς (ρευματισμούς-ισχυαλγές-γυναικολόγικες παθήσεις κλπ.), που, σε συνδυασμό με το μασάζ από το βοηθητικό προσωπικό, φαίνεται ότι είχαν άριστα αποτελέσματα. Πολλοί μέθοι έχουν σωθεί γύρω από τα λουτρά της Αθήνας.

Στην πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εβλια Τσελεύπη, λειτουργούντων στην Αθήνα τρία «εύγαριστα χαμάμια», του Ουλάμπιτερ, του Χατζή-Άλη και του Αμπίντ-Εφέντη. Οι Κ. Μπήρης και Ι. Τραυλός τα ταυτίζουν αντίστοιχα, του Ουλάμπιτερ με το λουτρό που βρισκόταν κοντά στο Κιουτουσόρι τζαμί, το γνωστό σαν λουτρό του Σταρόπα, που το εξαφάνισαν μαζί με το τζαμί αι ανασκάφες στο χώρο της Ρωμαϊκής αγοράς, του Χατζή Άλη με το λουτρό του

Ροδακιού, που κατεδαφίστηκε το 1890, και το του Αμπίντ-Εφέντη με το λουτρό της οδού Κυρρήστου. Μεσολαβεί ένα μικρό διάστημα ενετικής κατοχής και ακολουθεί η δεύτερη περίοδος της Τουρκοκρατίας. Φοβισμένοι οι Αθηναίοι, εγκαταλείπουν την πόλη που ερημώνει. Μαζί ερημώνουν και τα λουτρά. «Κλαεί το κουσεύο γι' άρχοντες καί τό ταροί γι' άγιδες καί τά λουτρά τού Ροδακιού δέν έχουν πάι κυράδες», λέει το λαϊκό τετράστιχο που περιέχει την περίοδο αυτή. Λίγο αργότερα, οι Τούρκοι πείθουν τους Έλληνες να επιστρέψουν παραχωρώντας την τις περιοιδίες τους και τα κτήματά τους. Μία νέα περίοδος ανάπτυξης αρχίζει για την Αθήνα. Στην αγορά, το παζάρι, κέντρο της κατοικήσεως περιοχής, συγκεντρώνεται όλη η ζωή της πόλης η διοίκηση, οι εκκλησίες και τα τζαμά, το εμπόριο, τα καφενεία, οι τεκέδες και φυσικά και τα λουτρά.

Στη β' περίοδο της τουρκοκρατίας λειτουργούν στην Αθήνα πέντε τουλάχιστον λουτρά. Του Ουλάμπιτερ ή λουτρό του Σταροπάζαρου, του Χατζή Άλη ή λουτρό του Ροδακιού, του Αμπίντ ή λουτρό των Αέρηδων, ένα στο χώρο όπου χτίστηκε αργότερα το Βοεβούδικι

και ένα μέσα στο κάτρο της Ακρόπολης, δυτικά του Παρθενώνα. Σύμφωνα με τον Καμπούργολου, στα λουτρά του Σταροπάζαρου και του Ροδακιού πήγαιναν οι Τούρκοι, ενώ στο λουτρό των Αέρηδων οι Έλληνες. Η παραπήρημη όμως αυτή δεν συμφωνεί με τις μαρτυρίες της λαϊδης Gravini και της λαϊδης Έλγιν που προαναφέρουμε.

Τα χρόνια του Αγώνα-Απελευθέρωση

Τον Ιούνιο του 1822 οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν την Ακρόπολη, για να την ξαναπαραδώσουν μετά από σκληρή πολιορκία στους Τούρκους, το 1827, και να εγκαταλείψουν την πόλη, που έχει μετατραπεί σε ερείπια.

Στα χρόνια του αγώνα τα έσοδα των λουτρών της πόλης φθάνουν τις 4.000 γρόσια (1824), ποσό που, σύμφωνα με τον προϋπολογισμό της Φιλομούσου Εταιρείας, αρκούσε για να συντηρηθεί νοσοκομείο. Για την περίοδο αυτή και τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση, τα στοιχεία που υπάρχουν γύρω από τα λουτρά είναι φτωχά. Έχουμε όμως δύο πολύ σημαντικές χαρτογραφήσεις της Αθήνας, μία του Besson του

Λουτρό Κυρρήστου. Οι θόλοι που στεγάζουν τους θερμούς χώρους.

Λουτρό Κυρρήστου. Το εσωτερικό του θόλου που στεγάζει τον θερμό χώρο.

1826 και μία των Κλεανθή και Schaubert του 1831.

Στο χάρτη του Bessan σημειώνεται το λουτρό του Ουλάμπετ με τον υποιμηνιασμό «Bain-tur». Το ίδιο λουτρό σημειώνεται και στο δεύτερο χάρτη με την ένδειξη «Kato Loutrou». Το πιθανότερο είναι ότι μέσα στη γενικότερη ερήμωση της πόλης τα λουτρά της Αθήνας, έχοντας υποστεί και αυτά σημαντικές ζημιές, δεν λειτουργούναν την περίοδο αυτή, εκτός από αυτό του Ουλάμπετ που φαίνεται ότι διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Το λουτρό αυτό πρέπει να ήταν το μεγαλύτερο της Αθήνας, γι' αυτό και πολλές φορές αναφέρεται έτσι σε αντιδιαστολή με ένα δεύτερο, μικρότερο λουτρό που βρίσκοταν επίσης στο χώρο της Ρωμαϊκής αγοράς και σημειώνεται σ' ένα μικρό τοπογραφικό της περιοχής σχεδιασμένο από τον Schaubert, με τον υποιμηνιασμό «Türkisches bad». Το ίδιο λουτρό αναφέρεται σε πωλητήριο συμβόλαιο του 1826 ως τμήμα του κτηματού του εθνικού ερειπίου του Μαγιάρη. Στο «Σχέδιο τῆς νέας πόλης τῶν Ἀθηνῶν» των Κλεανθή και Schaubert, του 1833, εκτός από τη θέση του Μεγάλου λουτρού, είναι σχεδιασμένο και το λουτρό του Ροδακιού, που φαίνεται ότι στο διάστημα 1831-33 επισκευάσθηκε και επαναλειτουργούσε. Βρίσκεται επίσης και στο σχέδιο υπάρχουσας κατάστασης της Αθήνας του Pr. von Gärtnер του 1833.

Τα Λουτρά μετά την Απελευθέρωση

Σύμφωνα με αναφορά του Νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας Σ. Σκούφου προς τον 'Οθωνα με τηνερ. 22 Σεπτ. 1834 σχετικά με τα υπάρχοντα δημόσια κτήρια των Αθηνών και τη χρησιμοποίησή τους από το κράτος, στην πόλη υπάρχουν δύο λουτρά, νοικασμένα και τα δύο στο ίδιο άτομο για 110 δρχ. «Τό ένα είναι μικρό και ηδη είς χρήσιν (του Ροδακιού), τό μέλλον δημόσιον πρός το παρόν ώς έχον χρειαν δύο έπιστατών». Προτείνει δύνα να επισκευασθεί το μεγάλο από την κυβέρνηση, ώστε τά της καλλονής της κατασκευής του, και να χρησιμοποιηθεί ή για καταστήμα του Αρείου Πάγου ή για δικαστήριο για δημόσια Βιβλιοθήκη, δεδομένου ότι για την κατασκευή ενός

παρόμοιου κτιρίου δεν φθάνουν 10 και 12 χιλιάδες τάλληρα. Αν, αντίθετα, μετά την επιδρόμωση, χρησιμοποιηθεί ως λουτρό, δεν θα δίνει μεγαλύτερο εισόδημα από 5 ή 6 χιλιάδες το χρόνο, σε περίπτωση δε που εκποιηθεί το ακίνητο όπως είναι σήμερα, σύμφωνα με την εκτίμηση του «έπι τών άθηναϊκών οικοδομών» επιτρόπου, μόλις θά πάσει 3.000 τάλληρα». Όπως προκύπτει από δύο αναφορές του Υπουργού Εσωτερικών Ν. Γ. Θεοχάρη μημερινίες 20 Νοεμβρίου 1834, και 22 Δεκεμβρίου 1834, το μικρό λουτρό⁶ παραχωρήθηκε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης για να χρησιμοποιηθεί ως δικαστήριο, ενώ το μεγάλο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος φύλαξης των βιβλίων της βιβλιοθήκης του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, που μεταφέρθηκαν στην Αθήνα. Ο χώρος όμως, όπως πολύ ωστά επιστρατεύει ο Θεοχάρης, είναι πολύ υγρός και τα βιβλία κινδυνεύουν να καταστραφούν. Προτείνει λοιπόν τη μεταφορά τους στη Μητρόπολη και την επισκευή του Μεγάλου λουτρού με διατήρηση της χρήσης του. Δεν θα ήταν λογικό, παρατηρεί, ν' αλλάξει η χρήση του μοναδικού λουτρού μιας πόλης,

που σύντομα πρόκειται να γίνει πρωτεύουσα και που θα χρειαστεί να πολλαπλασιάσει τον αριθμό παρόμοιων οικοδομημάτων. Η πρόταση του Θεοχάρη έγινε εν μέρει αποδεκτή. Έτσι τα βιβλία μεταφέρθηκαν μεν αλλά το λουτρό δεν επισκευάστηκε και εγκαταλείφθηκε. Δώδεκα χρόνια αργότερα, όταν το Βρετανικό Μουσείο στέλνει στην Ελλάδα τα εκμαγεύτα όπως γλυπτών του Παρθενώνα, η Αρχαιολογική Εταιρεία χρησιμοποιεί το χώρο του λουτρού για τη φύλαξη και την έκθεση τους. Το γεγονός σχολίαζεται στον αθηναϊκό τύπο: «Κατά το μεσημβρινό μέρος της πόλεως μας, παρά την λεγονέμην πύλην της Ἀγορᾶς, ύπαρχε λουτρών ἀρχαίος, μονόθηκος, ἔρημος πρό πολλού. Προχειρές διαβαίνοντες ἐκείθεν εἰδούμεν τό κτήριο επισκευασμένον νεωτέρι καί διά τῆς δυρφάκου θύρας ρίμαντες βλέμμα ἐντός διεκρίναμεν ἐπί τοιχών πλήθος ἀναγλύφων ἀρχαίων...»⁷. Ο χώρος του λουτρού μετατράπηκε λοιπόν σε μουσείο και διατήρησε τη χρήση αυτή μέχρι την κατεδάφισή του⁸.

Φαίνεται λοιπόν ότι μετά την απελευθέρωση, τα μόνα λουτρά που λειτουργούσαν στην Αθήνα ήταν τα λουτρά του Ροδακιού. Το λουτρό του Σταροπάζαρου είχε, όπως είδαμε, αλλάξει χρήση και το λουτρό της οδού Κυρρήστου (των Αέρηδων) δεν αναφέρεται καθόλου στο διάστημα αυτό. Ο σημαντικός όμως ρόλος που παίζαν τα λουτρά στη ζωή των Αθηναίων επιβεβαιώνεται από το διτι και στις προτάσεις πολεοδομικού της Αθήνας των Κλεάνθη-Schauerte, του 1833, και του Κλέντζε, του 1834, προβλέποντα λουτρά σε κεντρικά σημεία της πόλης, που όμως δεν πραγματοποιήθηκαν τελικά. Αντίθετα, αναστηλώθηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν τα λουτρά του Ροδακιού και της Κυρρήστου, για τα οποία έχουμε σαφείς πιλτροφορίες διτι λειτουργούσαν τόσο κατά την Οθωνική περίοδο όσο και κατά την περίοδο Γεωργίου του Α'. Εξακολούθησε να είναι ο χώρος των λουτρών, ο κατ' εξοχήν χώρος όπου οι κοινωνικές διακρίσεις ήταν ιδιαίτερα αισθητές. Στο λουτρό του Ροδακιού π.χ. συχνάζουν οι αρχόντες, παρόλο ότι πολλές είχαν στο σπίτι τους μικρά ιδιωτικά λουτρά, και οι γυναικες της μέσης αστικής τάξης. Υπήρχαν μικρά ατομικά διαιρέσιμα που ανήκαν στις τακτικές πελάτισσες, που πήγαιναν μάλιστα κιληρονομικά από μπτέρα σε κόρη, διπλά διαιμερίσματα για όσες πελάτισσες ερχόντουσαν παρέα, και ορι-

Λουτρό Κυρρήστου. Το πατάρι όρφος στη σημερινή του κατάσταση.

σημένα, λίγα όμως, για τις μη μόνιμες ή τις νέες πελάτισσες. Τα «λουτρικά» φύλαγε τη λουτράρισσα σε ειδικές για κάθε πελάτισσα θέσεις. Στην περίπτωση μη μόνιμης ή καινούργιας πελάτισσας, τα μετέφερε η υπηρεσία που συνόδευε την κυρία. Κάθε Σάββατο γινόντουσαν στο χώρο του λουτρού «οι λουτρούσυγεντρώσεις», όπου μπορούσαν κανείς να πληροφρηθεί όλα τα νέα της πόλης. Εκτός όμως από τις γυναικείες «λουτρούσυγεντρώσεις», και οι άντρες διοργανώνανε «ἀπόγευματινές¹¹. Μια μάλιστα απογευματινή, που είχε διοργανώσει η λογοτεχνική συντροφιά της Αθηνας με προεξέχοντα τον Ραγκαβή, είχε απασχολήσει για πολὺ την αθηναϊκή κοινωνία (1860). Ορισμένοι, όπως ο γιατρός Ηπίτης, επιχειροῦσαν να ιδρύουσαν αποκλειστικά θεραπευτικά λουτρά (1849) με απομικνύα χώρους, που δεν κατόρθωσαν όμως να επιβιώσουν, ακριβώς γιατί δεν λειτουργούσαν παράλληλα ως χώροι κοινωνικής συναναστροφής. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι όταν ο Ηπίτης επιχειρεί λίγο αργότερα (1854) να τα ξανανοίξει, διαφημίζει ότι «ἀνοίγουν καί πάλι τὰ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Κ. Ηπίτη οὐγαστικά καὶ θεραπευτικά λουτρά εἰς τά όποια προσετέθηκαν καὶ τουρκικά». Αντίστοιχα, δημιουργούνταν μικροί χώροι απομικνών λουτρών στα δύο υπάρχοντα λουτρά του Ροδακιού και των Αέρηδων¹².

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι, όπως προκύπτει από το «τιμολόγιον τοῦ ἔπιπλου φόρου τῶν ἐπιτηδευμάτων κατὰ κλάσεις», τα λουτρά ήταν μια ιδιαίτερη επικερδής επιχείρηση. Σε σύνολο 165 επαγγελμάτων του επαγγελματού του λουτράρη βρίσκεται στην 26η θέση.

Το λουτρό του Ροδακιού

Όπως ήδη αναφέραμε, το λουτρό του Ροδακιού κατεδαφίστηκε το 1890 από τον μητροπολίτη Αθηνών Γερμανό και στη θέση του χτίστηκε το μέγαρο της Αρχιεπισκοπής. Βρίσκοταν στη γωνία των οδών Νικοδήμου και Αγίας Φιλοθέης και συνόρευε ανατολικά με τη μικρή εκκλησία της Αγίας Ειρήνης. Σώζονται ευτυχώς σχέδια αποτύπωσης του λουτρού, τη στολισμένη με μεγάλα σιδεροκέφαλα καρφιά και ένα πελώριο χαλκά. Περιμετρικά στην κυρίως αίθουσα οι μαρμάρινοι

τομή¹³ των μέσων του 18ου αιώνα, που δημοσιεύτηκαν το 1847 από τον R. Waldheim και αναδημοσιεύτηκαν αργότερα από τους S. Schleyer, F. Genzmer και I. Traulsd. Υπάρχουν επίσης δύο περιγραφές του κτηρίου, μία του Hobhouse και μία του Καμπούρογλου. Σύμφωνα με τη δεύτερη, κοντά στην κύρια είσοδο του λουτρού, που βρίσκοταν στην οδό Φλοθέης, υπήρχαν τρία μικρά ατομικά λουτρά με μαρμάρινες μπανιέρες. Πρόκειται για τις «εύρωπαικά λουτρά». Στην κάτωψη του Waldheim τα ατομικά λουτρά είναι μόνο δύο. Φαίνεται ότι το τρίτο προσετέθη αργότερα. Αριστερά από την είσοδο ήταν τα ταμείο και περιμετρικά σειρά υπερυψωμένων μικρών έγουλων δωματίων. Κάθε δωμάτιο είχε ένα πάγκο στρωμένο με χοντρό ψάραμα και βαριά παραπετάσματα, που ειποδίζαν τη θέα του εσωτερικού του διαιρείσματος τόσο από την αίθουσα όσο και από τα γειτονικά διαιρείσματα. Στο κέντρο του χώρου ένα μεγάλο σιντριβάνι, με λίγο πάντα νερό, που πέφτοντας από τη μια γούρνα στην άλλη δημιουργούσε έναν χαρακτηριστικό ήχο. Το μαρμάρινο από σιντριβάνι των μεταβαζουντινών χρόνων βρίσκεται σήμερα στην αυλή του μητροπολιτικού μεγάρου. Η αίθουσα εκαλύπτεται με θόλο και φωτίζοταν με φωτοδοτικά κρύσταλλα. Ο Καμπούρογλου δεν αναφέρει καθόλου στην περιγραφή του τον δεύτερο χώρο αποδυπτήρων, που σημειώνεται στην κάτωψη του Waldheim (Α) πάλι από μεγάλη αίθουσα αναμονής και αποδυπτήρων με το σιντριβάνι. Αντίθετα στη θέση αυτή τοποθετείται την Αιλαποθήκη και το κιουλάκι. Πράγματι, παρόμοιο χώρο δεν συναντάμε ούτε σε άλλα χαμάμια. Δεν είναι εύκολο λοιπόν να πει κανείς με βεβαίωτη πεποίθηση ότι τη χρησίμευε ο δεύτερος αυτός χώρος. Στην κύρια αίθουσα του λουτρού (Ε) έμπαινε κανείς από μια πάντα κλειστή πόρτα, χάρη σ' ένα αύστημα που αποτελείται από μια κρεμαστήν αιράπα κι ένα σχινό δέμενο με έναν έγινον κόπανο, έτσι που η πόρτα να επανέρχεται μόνη της στη θέση της. Ανάλογο σύστημα υπήρχε και στη μεγάλη έμινην εξωτερική πόρτα του λουτρού, τη στολισμένη με μεγάλα σιδεροκέφαλα καρφιά και ένα πελώριο χαλκά. Περιμετρικά στην κυρίως αίθουσα οι μαρμάρινοι

πάγκοι για τους λουσύμενους διακόπτονται κατά διαστήματα από αρκετά βαθιά κοιλώματα με παροχή θερμού και ψυχρού νερού. Το νερό αυτό ανανεωνόταν κάθε τόσο με τη βοήθεια μιας μικρής αλυσίδας που συγκρατούσε το σκέπασμα της οπής και τα σαπουνόνερα χυνόντουσαν σε ένα αυλάκι που περιέτρεχε το μαρμάρινο πλαίσιο της αίθουσας και κατέληγε στον υπόνομο. Το μικρό βοηθητικό δωμάτιο (Γ) πρέπει να συμπλητεί με τον ιδιαίτερο χώρο, όπου, σύμφωνα με την περιγραφή του Καμπούρογλου, γινόταν η «ἐξυγίανσις καὶ ἡ βαφὴ τῆς κομῆς» από την ειδική λουτράρισσα που χάριζε στην αίθουσα «εὐώδη κύματα» από κινά, δαφνόλαδο και καβουρδισμένο και λεπτοκοκκινισμένο καναβάδιρι. Για τους χώρους του θερμού λουτρού (Ζ) δεν αναφέρει τίποτα ο Καμπούρογλου. Το πιθανότερο είναι ότι δεν είχε μερά, δεδομένου ότι οι αναμήνσεις του από το λουτρό του Ροδακιού ανάγονται στα παιδικά του χρόνια, όταν συνδέεται τη μητέρα του στο χαμάμι. «Οταν μεγάλωσα κάπως, με άφινεν έξω τού λουτρού είς τὴν αίθουσαν δύο πειρεγαζόμουν τό σιντριβάνι, γράφει στα απομνημονεύματα του.

Τυπολογικά, η κάτωψη του κτηρίου ακολουθεύει διάταξη χώρων συνήθη στα οθωμανικά παραδείγματα. Χαρακτηριστική είναι η αναλογία των μεγάλων χώρων υποδοχής σε σχέση με τους άλλους του λουτρού. Επιβιώνουν επίσης, τόσο τυπολογικά όσο και στη θελοδομία των θερμών χώρων, τα στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης.

Το λουτρό των Αέρηδων

Το μόνο λουτρό που σώζεται σήμερα είναι το λουτρό των Αέρηδων στην οδό Κυρρήστου. Το χαμάμι αυτό αποτύπωσε τη δεκαετία του 1950, όταν λειτουργούσε ακόμα, ο Τραυλός. Περιλαμβάνει δύο ανέρτητα χαμάμια ανδρών και γυναικών με κοινή εστία και κοινό λεβητοστάσιο. Το σημερινό συγκρότημα του λουτρού (σχ. 1) εξακολουθεύει να περιλαμβάνει δύο ανέρτητα τμήματα. Η κυρία είσοδος, από την οδό Κυρρήστου, εισάγει σ' ένα μικρό προθόλαμο με δύο πόρτες που οδηγούν σε δύο λου-

τρά, ένα δεξιά και ένα αριστερά. Το προς τα δεξιά αποτελείται από ένα τετράγωνο αποδυτήριο, που το μισό σχεδόν εμβαδόν του έχει καταληφθεί από τρία μικρά δωμάτια σε σειρά και μια ξύλινη σκάλα που οδηγεί στον όροφο (σχ. 2), ένα ξύλινο πατάρι ουσιαστικά, με πέντε μικρά διαμερίσματα που βλέπουν σε ανοικτό προς τον χώρο υποδοχής διάδρομο. Η στέγαση του χώρου γίνεται από μικρούς χαμηλωμένους θόλους. «Ένας διάδρομος στο βάθος της αιθουσάς οδηγεί με σειρά βοηθητικά δωμάτια και καταλήγει στην αυλή. Στην αριστερή πλευρά του διαδρόμου μια μικρή καμαριά πόρτα οδηγεί στους κύριους χώρους, του λουτρού. Αρχικά συναντούμε ένα μικρό προθάλαμο όπου βλέπεται και το W.C. (2). Ο προθάλαμος αυτός, που δεν δερματίζεται, οδηγεί στους χλιαρούς χώρους που αποτελούνται από έναν ακόμη προθάλαμο, ένα μικρό ιδιαίτερο λουτρό (3) και τον κύριο χώρο του χλιαρού (*terpidarium*) λουτρού (4), που είναι και ο μεγαλύτερος λουτρικός χώρος. Ο δύο προθάλαμοι και το ατομικό λουτρό στεγάζονται με τημικουλινδρικούς θόλους, ενώ το *terpidarium* από δύο τημικουλικούς θόλους που στρέφονται σε ενδιάμεσο τόξο. Μέσα στο χώρο του *terpidarium* υπάρχει μαρμάρινος πολυγυνικός πάνικος που χρησιμοποιείται πιθανά για τα μασάζ. Μία είσοδος στην αριστερή πλευρά του χώρου μας οδηγεί στην τελευταία αίθουσα του λουτρού, τη θερμή (*caldarium*) (5). Τετράγωνο, με τημικουλικές κόγχες στα κέντρα των τεσσάρων πλευρών, το *caldarium* στεγάζεται με τημικαρικό θόλο. «Όλοι οι χώροι του κύριου λουτρού φωτίζονται από «φεγγίδες» στην επικάλυψη ενώ ο θόλος του *caldarium* έχει και κεντρικό ομφαλό. Στο προς τα αριστερά τμήμα του λουτρού υπάρχει ανάλογη διάδοχη χώρων με μικρές διαφοροποιήσεις. Βασικός χώρος υποδοχής ένα κεντρικό αποδυτήριο (6) με τέσσερα μικρά δωμάτια περιμετρικά. «Ένας διάδρομος στην αριστερή πλευρά του χώρου οδηγεί σε μικρή αυλή, όπου περιμετρικά διατάσσονται πέντε μικροί χώροι ατομικών λουτρών εξοπλισμένοι με μαρμάρινες μπανιέρες. Μία δεύτερη πρόσβαση στην αυλή αυτή υπάρχει απευθείας από την οδό Κυρρήστου. Στο βάθος του ίδιου χώρου μία κυκλική μεταλλική σκάλα οδηγεί σε όροφο με δύο μικρούς

χώρους ανεξάρτητους από το υπόλοιπο συγκρότημα (σχ. 2). Στους βασικούς λουτρικούς χώρους η πρόσβαση γίνεται από δύο διαδοχικούς προθαλαμίους στο βάθος του αποδυτηρίου. Ο πρώτος αποτελεί τημία της αιθουσάς υποδοχής (σχ. 1), ενώ ο δεύτερος (7), όπου βλέπεται και το W.C., είναι τμήμα του κυρίων λουτρού και στεγάζεται με τημικιλινδρικό θόλο. Ακολουθεί ο χώρος του χλιαρού (8), ορθογώνιος, που καλύπτεται με σκαφειδή θόλο. Τελευταίος έρχεται ο χώρος του θερμού, ευρύχωρος, τετράγωνος, στεγασμένος με τημικαρικό θόλο (9). Τόσο ο δεύτερος προθάλαμος όσο και οι δύο λουτρικοί χώροι φωτίζονται από «φεγγίδες» στην οροφή. Μία ξύλινη σκάλα στη γνώνια των αποδυτηρίων οδηγεί στον όροφο-πατάρι, που, ώπως και ο προηγούμενος, φιλοξενεί σειρά δωματίων που βλέπουν σε ανοικτό περιμετρικό διάδρομο. Κάτω από το χώρο της σκάλας, τέσσερα σκαλοπάτια κατεβάζουν σε μία ορθογώνια γούρνα. Η στέγαση του χώρου υποδοχής γίνεται και εδώ με σειρά μικρών χαμηλωμένων θόλων. Τέλος, στη νότια πλευρά του κτηρίου, προς την οδό Λουσού, υπάρχει αισλή που βλέπουν τα βοηθητικά των λουτρών και η εστία (κιουλάνι). Η κάποιη των λουτρών ώπως είναι σήμερα, ιδιαίτερα πολύπλοκη και δαιδαλώδης, δύσκολα θα μπορούσε να ενταχθεί τυπολογικά. Με τη βοήθεια όμως μιας περιγραφής του 1843⁹ και με προσεκτικότερη παρατήρηση της μορφής και της κατασκευής του κτηρίου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τη τυπολογικά ανορθόδοξη κάτοψή του είναι αποτέλεσμα μετατροπών και προσθηκών που είναι αναγνώσιμες κατά την κατασκευαστική ανάλυση του κτηρίου. Σύμφωνα με την περιγραφή του 1843, το λουτρό αποτελείται από τους παρακάτω χώρους (σχ. 3): «Ένα «εκτεταμένον δωμάτιο» (1), όπου «εκδύονται» και «πτυχαίζονται» διαθέτουν άντο τό λουστρόν». Το δωμάτιο αυτό είναι τετράγωνο, λιθόκιστο, κεραμιδοσκόπατο, ταβανώμενο με «χορηγούς λευμένους» ταβάνια με διάφορα χρώματα. Στις τρεις πλευρές έχει υπερυψωμένους σωφάδες και ένα ψηλό ξύλινο σοφά (το πατάρι), δημιουργημένο από την ανεβαίνει κανείς με ξύλινη

σκάλα. Το δάπεδο είναι στρωμένο με άσπρες μαρμάρινες πλάκες και στο κέντρο του υπάρχει μαρμάρινο αναβρυτήριο. Ο χώρος φωτίζεται με φεγγίδες και παράθυρα με μικρά και μεγάλα τζάμια. Από το δωμάτιο αυτό «άλλα» μπαίνει κανείς στο χώρο «του λουτρού δημούνται εις τό δεξιόν μέρος είναι άναγκαια (2) και μετά άκολουθον τα 3 δωμάτια του λουτρού τά οποία είναι θόλος με τά γυαλιά κατά τό σύστημα του λουτρού τό εν από τά τρία είναι μεγαλύτερον είναι έκαστον πατωμένον με μάρμαρα κατά τήν μέθοδον των λουτρών, έχουν βρύσας οι τρεις θόλοι εξ το ολον διπλαίς, από την μίαν έγιναντες τό κρύον νερόν από την δηλην τό ζεστόν, πλάκας μεγάλας δημιάρας καί γούρνας μαρμαρένιας». Και συνεχίζει: «Από την θύρα της εισόδου, ή όποια είναι πρός την δεξιά, εμβανούντες πρώτον από την αὐλήν ή ο ποιόι είναι στρωμένη με λιανολίθαρον, όνομαζόμενον αμύγδαλωτόν, άμεσως φθάνομεν εις τρία δωμάτια λιθόκιστα, έχοντας έκαστον ιδιαίτερη θύραν και παράθυρα όνομαζόμενα εύρωπακά λουτρά, έκαστον τουτάς έχει μίαν βρύσην διπλήν και από μία γούρνα μαρμαρένιαν και στρωμένα κάτω με πλάκας λευκάς». Τέλος, περιγράφεται η πίσω αυλή, τα δύο κιουλάνια, η αποθήκη των ξύλων και τα υπόλοιπα τα βοηθητικά. «Όπως προκύπτει λοιπόν από την περιγραφή, το λουτρό είχε αρχικά τη μορφή που φαίνεται στο σχ. 3. Είναι σοφές ότι οι χώροι της κάτοψής του σχ. 1 είναι προσθήκες μεταγενέστερες του 1843. Την άποψη αυτή ενιούχουν και οι αναμνήσεις της εγγονήτης του τελευταίου ιδιοκήτη του λουτρού, οδοντογιατρού Διαμαντόπουλου. Ο Διαμαντόπουλος αγόρασε το λουτρό τη δεκαετία του 1870 μαζί με το διπλανό του κτήριο και τα επικεκάσας κάνοντας φυσικά αρκετές μετατροπές. Τότε πρέπει να ένιε η μετατροπή του λουτρού σε διπλό και η προσθήκη των νέων χώρων. Διαμαρφώθηκε επίσης η νέα ώψη του κτηρίου, που αποτελεί ένα καθαρά σκηνογραφικό στοιχείο με κεντρικό άξονα συμμετρίας που δεν έχει αντιστοιχία στην κάτοψη. Το ίδιο ισχεί και για τα μεγάλα συμμετρικά τοποθετημένα ανοίγματα που αντιστοιχούν εσωτερικά σε ανόμοιους χώρους. Την περίοδο αυτή κατασκευάστηκε και η με τημικιλινδρικούς μι-

κρούς θόλους κάλυψη των χώρων υποδοχής¹, καθώς και οι ζήλινες εσωτερικές κατασκευές. Με τη μεταρρύθμιση του λουτρού σε διπλό χτίστηκε η δεξιά του αρχικού λουτρού αυλή και προστέθηκε ο δεύτερος θερμός χώρος. Κλείστηκε η πόρτα που οδηγούσε από το θαλάμο 4 στο θάλαμο 8 (ήχη της φαίνονται καθαρά στο διαχωριστικό τοίχο των δύο χώρων) και ανοιχτήκε άλλη για την επικοινωνία των χώρων 4 και 5. Αντίθετα, διατηρήθηκε η επικοινωνία μεταξύ των 5 και 8, που όμως τη χρησιμοποιούσαν μόνο οι λουτράρχες και όχι το κοινό. Μετατράπηκε επίσης ο χώρος 7 σε χώρο υγιεινής για τα γυναικεία λουτρό. Ανοιχτήκε επίσης πόρτα για την επικοινωνία των χώρων 1 και 7. Της ίδιας εποχής πρέπει να είναι και ο διαχωριστικός τοίχος των χώρων 3-4, πους καθαρά φίνεται, αρχικά ήταν ενιαίος και εκαλύπτετο με τρεις σκαφεδέλις θόλους, από τους οποίους σήμερα σώζεται μόνο ο ένας ενώ οι άλλοι δύο έχουν αντικατασταθεί με τμηκυλινδρικούς. Πέρα όμως από τα καθαρά κατασκευαστικά στοιχεία που αναφέρθηκαν, στο αρχικό (πριν από το 1843) κτήριο υπάρχουν και ορισμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά που αξίζει να σημειωθούν. Η σειρά των λουτρικών χώρων είναι πλήρης, δύναται αναφέρεται στο ρομαϊκό και ορισμένα βιζαντινό λουτρά, δηλαδή το αποδυτήριο (apodyterium), ο χώρος του ψυχρού λουτρού (frigidarium), ο χώρος του χλιαρού (tepidarium) και εκείνος του θερμού (calidarium). Στα οθωμανικά παραδείγματα δεν υπάρχει ο χώρος του frigidarium¹⁵ και το αποδυτήριο αποκτά σημαντικά μεγαλύτερη επιφάνεια από τα άλλα διαμερίσματα του λουτρού και μετατρέπεται σε κοινωνικό χώρο. Ο τύπος του λουτρού της Κυρρήστου δεν περιλαμβάνει ξεχωριστό frigidarium, έχει όμως στο χώρο των αποδυτηρίων μία μικρή δεξιεμένη ψυχρού νερού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το μεγέθος του χώρου του χλιαρού λουτρού, που είναι και ο μεγαλύτερος της αρχικής κάτωψης. Το χαρακτηριστικό αυτό είναι ρωμαϊκό, όταν το tepidarium κατέληχε τη θέση του κοινωνικού χώρου με ποικιλά δραστηριότητα. Για το λόγο αυτό ήταν το σημαντικότερο σε επιφάνεια και διακόσμηση διαμέρισμα του συγκροτήματος. Η επικαλύψη των θερμαινόμενων χώρων, τέλος, παρατηρούμε ότι παρουσιάζει

αναλογίες με προγενέστερα βιζαντινά παραδείγματα ή προσλαμικά της ΝΑ Μεσογείου. Οι χώροι δηλαδή του χλιαρού στεγάζονται με ημικυλινδρικούς θόλους και του θερμού με ημιοσφαιρικό. Αντίθετα, στα τυπικά οθωμανικά παραδείγματα η στέγαση όλων των χώρων γίνεται με ημιοσφαιρικούς θόλους. Οθωμανικό χαρακτηριστικό είναι ο τρόπος φωτισμού με φεγγίδες στην επιτοπεία, που μπορεύει να έγινε σε κάποια ενδιάμεση φάση επισκευής. Πρόκειται λοιπόν για ένα παραδείγματα λουτρού, που, χωρίς να ανήκει στα τυπικά οθωμανικά παραδείγματα, χρονολογείται με μεγάλη πιθανότητα στον πρώτο αιώνα της τουρκοκρατίας. Οι τυπολογικές αναλογίες του όμως με προγενέστερα παραδείγματα του Ελλαδικού χώρου και αυτού της ΝΑ Μεσογείου, αν δεν είναι μεταγενέστερες επιδράσεις, ίσως να αποτελούν ενδείξεις για μια παλαιότερη ακόμα χρονολογία ανέγερσης.

Σημειώσεις

- Εύανιπον «Βίοι φιλοσοφών και σοφιστών», διάλ. Boissoneau, σελ. 675-77.
- Κώστα Μπήτη «Τά Απτικο τού Εβραϊκό Τελετήπι», Αθήναι 1959, σελ. 44,46,49.
- Κυρ. Σιμόπουλος «Σένοι ταξιδιώστε στην „Ελλάδα“, τόμος Β», Αθήναι 1981, σελ. 477, τόμος Γ, Αθήναι 1975, σελ. 298,316,342.
- Ιωάν. Τραπουλός «Η πολεοδομική έξαλιξ την „Αθηνών“, Αθήναι 1960.
- Το σχέδιο βρίσκεται στην Εφορία Βιζαντίνων αρχαιοτήτων.
- Γ. Καρ. Οθων. Υπ. Πατένειας Φ44.
- Γ. ΓΑΚ. Οθων. Υπ. Εσωτερικών σελ. 205.
- Γ. ΓΑΚ. Οθων. Υπ. Εσωτερικών σελ. 205.
- «Αγγελίες Κομοντί» - «Η μετριά για τη διάρθρωση στην „Ελλάδα κα τό πρώτα θερμό“». Εκδ. Ερμής, Αθήναι 1977, σελ. 180.
- Σε απόσπασμα σχεδ. πόλεων του 1851 το χαρτί σημειώνεται ότι τον υποτυπωμάτισμό θα προστίθεται στην „Ελλάδα“. Εθν. Σχ. Πολ. Φ5.
11. Γρ. Καμπούρογλου «Απομνημονεύματα», σελ. 43-54.
12. «Αίλων», φύλ. 962/1849, «Εἰδοποίησις περὶ λουτρῶν».
13. «Αίλων», φ. 21, Ιαν. 1843, Δικαστικό Παράρτημα.
14. Παρόμιοι καλύψη είχε, σύμφωνα με τις περιγραφές της εγγονής του Διαμαντόπουλου, και η τραπέζια της θερνής κατοικίας του στην Καλλίπεια, που ξήστηκε επίσης τη δεκαετία του 1870.
15. Το frigidarium έχει αρχίσει να καταργεῖται και στη προϊστολικά παραδείγματα.

Σημ.: Τα σχέδια των κατόικων (4 και 5) της οδού Κυρρήστου βασίστηκαν σε αποτύπωση που έγινε από τους αρχιτεκτόνες του ΥΠΠΟ: Μ. Φωλίντρα, Α. Ηλιόπουλου και Α. Καραδελόγλου. Στην ίδια ομάδα αρχιτεκτόνων οφελούνται και οι φωτογραφίες από τη σημερινή κατάσταση του κτηρίου (7, 8, 9).

The Baths

M. Kardamitsi-Adami, M. Graphakou

Public baths have existed in Athens already since the classic age. However,

our knowledge of this period as well as of the following one, the hellenistic, is inadequate; while we possess more information about the Roman age, when important baths (= βαλανεῖα) are erected. In 267 AD Athens is turned to ruins as a result of the Eruolian invasion. In the fourth century AD the excellent performance of the city's various schools and spiritual institutions has contributed to its revival. The last gleam of the Athenian glory fades away during the reign of Justinian: The city is gradually diminishing and is turned to a Byzantine province. We do not know much about the years of the Frankish domination that follows. In 1456 Athens changed peacefully hands and lords: The Franks are succeeded by the Turks. Thus, bath becomes important again, offering, at the same time, hygienic body care and social life for both sexes. Especially to women, for whom the public places were strictly forbidden, as in every closed Eastern society, baths were supplying a multiple function: hygiene, recreation, social life, gossip, show, even therapeutic treatment for gynaecologic diseases. The class differences were especially rigid in the bath area. For the Athenian woman under Turkish occupation the visit to the bath was by itself an entire ritual marked by three significant events: the bath of the teenager, the future bride and the young woman after her nuptials. Three baths were operating in Athens during the first period of the Turkish domination: the Ula-Berl or Staropazaro Bath, the Hatzí-Alì or Rhodakio Bath and the Ambid-Efendi or Aerides Bath. One bath in the Acropolis citadel, another close to the Voevoliki and, probably, a few smaller ones elsewhere were added to the aforementioned three during the second period. From all these baths only those of Rhodakio and Aerides kept operating after the liberation, while the Staropazaro Bath changed its function. Nevertheless, the remaining baths continued to play an important role in the Athenian's life. The Aerides Bath is the only one that has survived. Although it doesn't belong to the typical Ottoman examples of bath architecture, it is rather safely dated in the first century of Turkish occupation. In the mid-nineteenth century new rooms have been added to the original bath and it has, thus, been altered as to become a double bath. Therefore, its present, quite complex plan cannot be assigned to a certain architectural type. The Rhodakio Bath was demolished in 1890, but fortunately enough the plan and two general descriptions of it have survived. The arrangement of its rooms and areas is usual in Ottoman examples; while it also displays certain elements of the Byzantine tradition. We cannot reach correct conclusions for the third bath, because the available data are insufficient.